

EL MEMORICIDI I LES BIBLIOTEQUES

Francesc Rodrigo i Comes

En primer lloc volguera fer unes xicotetes aclaracions terminològiques: Empraré indistintament el terme biblioteca, arxiu o centre de documentació per referir-me a centres d'informació i objectiu dels quals es conservar, organitzar i difondre un fons documental necessari per a la vida cultural i científica d'una societat.

Jo sé que ací al nostre país o a les societats més desenvolupades surgeix freqüentment una certa discussió nominalista i funcional sobre eixos centres i la metodologia i objectius de cadascun, però al referir-me a la biblioteca i el memoricidi estic parlant d'un centre d'informació i formació que esdevé objectiu i estratègia de guerra al mateix temps. Inclús podríem afegir o millor dit agermanar en la desgracia també als monuments culturals i arquitectònics que com a fites de la memòria d'una cultura també es converteixen en objectius a esborrar.

Intentaré promoure un debat sobre el memoricidi, les seues implicacions i que podem fer per aturar-lo. I per a això reflexionarem sobre els distints atacs a la memòria col·lectiva que al llarg de la història s'han produït, fent especial menció als esdeveniments de les guerres dels Balcans. Per què es produeixen?, quins objectius tenen i sobretot que podem fer per evitar-ho o pal·liar-ho?, comentant per tant el projecte de la nostra associació de bibliotecaris valencians, entre altres.

Les Biblioteques com a dipositaries de la memòria

Des que l'home va aprendre a escriure i especialment va entendre la necessitat de fixar els seus pensaments, operacions comercials i decrets de govern sobre un suport material va neixer la necessitat de guardar eixa producció com a memòria del que s'havia fet i com a reserva intel·lectual pel que es voldria fer en un futur. Neixien així les biblioteques i els arxius.

Una de les característiques específiques dels humans es aquella que ens permet fixar els nostres coneiximents i transmetre-los a les generacions venideres. La memòria personal de cada humà pot ser curta, alterable pel pas del temps, però la memòria de la humanitat fixada en documents en qualsevol suport esdevé llarga i inalterable. Si ningú els toca, romandran per sempre com a testimoni del que un dia uns humans van pensar i dir. Seràn el seu record al llarg dels anys i viuran i els faran viure pels segles dels segles. Eixos documents, eixes paraules pronunciades un dia per alguna persona i guardades en pedra, en paper, en tela, en paper, en cinta magnètica o disc òptic, són el testimoni de la seua existència, de les seues vivències i inquietuts, alegries i reflexions, descobriments i fracassos. Són la seua veu que ens acompanya o ens persegueix, segons els casos, la mostra de la seua vida.

Per això la guerra, un altra característica humana, i que és entre altres coses l'expressió de la manca d'acceptació de l'altre, el medi de la seua anihilació, de la seua destrucció com a ésser distint i diferenciat, tractarà també d'esborrar la seua memòria.

Ningú que fà la guerra té la consciència tranquil·la. L'objectiu es guanyar-la, apoderar-se de bens i persones. Els bens per gaudir-los, les persones per assimilar-les o destruir-les. En qualsevol dels dos casos deixaràn de ser el que eren: o s'assimilen o desapareixen. “Vae victis” deien els romans. Els vençuts, convertits en captius esdevindràn esclaus. I ja sabem que els esclaus eren poc més o poc menys que animals domèstics. I qui pot pensar que un animal domèstic tinga un llegat cultural comparable o inclús superior al del vencedor? Caldrà esborrar-lo, fer que desaparega en eixe intent d'esborrar la humanitat del vençut. Si l'objectiu de la guerra no és adquirir humans, sino pura i simplement ocupar el territori i netejar-lo d'adversaris, normalment amb argument historicista de que abans era dels meus avantpassats, la tàctica serà la mateixa: destruir, borrar tota senyal d'identitat, tota mostra de la seua existència, borrar la seua memòria. Que ningú puga dir mai: ahí van viure persones com jo.

Els llibres conserven el saber i la memòria de la humanitat, ens donen les claus per aprendre i avançar amb tot el que això comporta. Tal vegada per eixe motiu, l'any 213 abans de Crist, l'emperador de la Xina Qin Shihuangdi va ordenar el primer Auto de Fé del que tenim constància: va ordenar cremar tots els llibres perquè segons ell, els llibres no eren més que vanes especulacions i a més a més incitaven el poble a criticar els governants.

Vem ací ja dues justificacions de la barbarie: la vacuitat del pensament i al mateix temps el seu potencial crític. Es a dir l'ignorant desprecia el que desconeix i al mateix temps te por d'eixe coneixement que intueix. El llibre es converteix així en l'espill que li mostra el seu vertader rostre i per això, molest amb la imatge que li torna, el destrueix. Veurem més exemples d'este comportament al llarg de la història, però especialment el que es dona serà la tentativa de destrucció no de la propia imatge desagradable, sino la de l'altre perquè no és com la propia.

“altre, al no ser com un mateix, ens mostra que no som únics ni imprescindibles, sino un més, una part de la humanitat i no són “única humanitat possible.

Tots coneguem la Biblioteca d’Alexandria, fundada fa més de 2000 anys. Allí les millors ments de la antigüetat establiren les bases de l’estudi sistemàtic de la matemàtica, la física, la biologia, l’astronomia, la literatura, la geografia i la medicina.

Fundada i mantinguda pels Ptolomeus, va ser el cervell del mon antic. Es potencià la investigació científica i es generaren nous coneiximents: Eratòstenes va calcular amb precisió el tamany de la Terra; Hiparco afirmà que les estrelles naixen, creixen i moren; Euclides va crear un text de geometria que ha servit durant vint-i-tres segles; Galeno sentà les bases de la medicina. Durant 700 anys la Biblioteca d’Alexandria il·luminà científicament el món fins que l’última bibliotecaria, Hipatia, matemàtica, astrònoma, física i filòsofa va ser assassinada l’any 415 per una turba fanàtica de feligresos de l’arquebisbe Cirili. Les seues despulles van ser cremats i les seues obres destruïdes, Cirili va ser proclamat sant. Poc després la Biblioteca d’Alexandria va ser igualment cremada perquè el saber que atressorava era representant del món pagà. No obstant era solament ciència que es regeix per dues regles. Primera: No hi ha veritats sagrades; totes les suposicions s’han d’examinar críticament. Segona: hi ha que descartar o revisar tot el que no quadre amb els fets.

Eixe és el valor dels llibres i eixe ha estat el seu pecat, compartit a parts iguals per les Biblioteques com a dipositaries de la memòria col·lectiva de la humanitat.

La destrucció de la memòria

Com és possible que un grapat de fulls de paper, plegats i enquadrats, plens de signes que representen paraules hagen significat un perill tant gran per alguns homes? Sols cal entendre si els considerem el testimoni de la memòria, la veu de tots els qui ens han precedit i la materialització dels seus somnis i la seua realitat transmesa a través dels anys en eixos plec de paper.

Així ho entenen els qui volien destruir l’enemic no solament de forma física, sino també de forma espiritual, arrancar-lo de socarrel de la terra i de la memòria.

Això devia pensar el Cardenal Cisneros quan ordenà la crema de llibres en la Granada recent conquerida. Això pensarien els conqueridors quan arrasaren el llegat cultural de les poblacions indígenes d’Amèrica.

Quan vejam més endavant la destrucció del patrimoni cultural de Bosnia, pensem al mateix temps quantes obres escrites, quantes mesquites ens queden a València de l’època musulmana. 800 anys vivint en estes terres i que poc ens queda, i això també forma part del nostre propi llegat cultural.

La destrucció dels llibres i de les biblioteques ha esdevingut per tant un arma i un objectiu de guerra al mateix temps. Un arma perquè amb ella s’ha tractat de desmoralitzar l’adversari privant-lo dels seus referents culturals, anar segant-li l’herba baix dels peus; un objectiu perquè es tractava no solament d’eliminar-lo físicament, sino també espiritualment.

Com deia un milícia croata del HVO “no es suficient en netejar Mostar de musulmans, les relíquies també deuen ser destruïdes”;

I devien ser destruïdes perquè el territori quedara “net” d’enemics, pur, sense rastre de la seua existència. Que ningú poguera ja més i ara endavant sospitar tant sols que allí havien viscut persones distintes als vencedors. Es tracta de reescriure la història com feia el “ministerio de la verdad”; en la novel·la 1984 de George Orwell.

Quan els canons del HVO practicaren el tir al blanc amb el pont de Mostar, o els canons serbis bombardejaren la biblioteca de Sarajevo, disparaven amb la mateixa munició de maldat: destruir la memòria del poble. Esborrar el seu record. No eren projectils malgastats malgrat no ser objectius militars. Eren objectius “polítics”; objectius socials. Es tractava de destruir la memòria d’una existència col·lectiva multiètnica i al mateix temps matar una futura convivència entre els distintos pobles. Significava: Esta terra és nostra, mai ha estat la vostra terra, mai ho serà. Era una forma de “neteja ètnica”. La destrucció del llegat cultural era per tant un arma i un objectiu de guerra.

Al llarg del segle XX, la destrucció de biblioteques i de llibres ha estat una constant en períodes de guerra. Significativament a Europa, les dos guerres mundials ens donen molts exemples.

El 25 d’agost de 1914, les forces d’ocupació alemanes, en represàlia per la mort d’uns soldats alemanys, van incendiar la biblioteca de la Universitat Catòlica de Lovaina, a Bèlgica. Es cremaren 300.000 volums, 1000 incunables i centenars de manuscrits.

Era poc pel que havia de vindre.

Amb l'ascens del nazisme a Alemanya, es promulgaren llistats de llibres i autors "indesitjables" que culminaren el 13 de maig de 1933 amb la crema pública d'aproximadament el 10 % dels fons de les biblioteques públiques alemanes.

Pocs anys després, el 1938, a l'annexionar-se els Sudets, els nazis procediren a la "neteja" de les obres d'història, geografia i biografies de les biblioteques públiques d'eixa regió txeca.

El 1939, quan ocuparen Polònia, crearen el "Brenn-Kommandos" o comandos incendiàries amb la finalitat de destruir les biblioteques públiques i les sinagogues poloneses.

Seria la senyal de partida. Al llarg de la segona guerra mundial, la destrucció de biblioteques i arxius s'escampà per tota Europa. El maig de 1940 la Biblioteca de Lovaina tornarà a ser destruïda, perdent-se més de 900.000 volums. L'ocupació soviètica dels estats bàltics comportarà la depuració de les biblioteques. Per la seua part la Unió Soviètica perdrà 100 milions de llibres entre 1941 i 1944. Itàlia en perdrà més de 2 milions de les biblioteques públiques municipals i Alemanya al finalitzar la guerra haurà perdut entre 1939 i 1945, més de 9 milions de llibres. I no solament són edicions actuals i recents, reposables d'alguna manera, sino milers de manuscrits, incunables, arxius que desapareixen per sempre, que no podran ser reposats, que s'han perdut, i amb ells hem perdut, el testimoni de la memòria col·lectiva dels europeus.

L'exemple ha estat imitat i millorat arreu del món, Des de Xina a la revolució cultural a l'experiment dels Kjemers rojos a Camboja: la necessitat de depurar les biblioteques de llibres "contrarrevolucionaris"; "decadents"; etc. ha estat una constant. L'objectiu sempre ha estat el mateix: borrar la memòria. Infligir amnèsia col·lectiva.

El memoricidi a l'antiga Iugoslàvia

Més recentment i molt més aprop de nosaltres en el temps i l'espai, hem observat entre estupefactes i impotents la destrucció del llegat cultural a països com Croàcia i Bosnia-Herzegovina.

La dèria nacionalista i etnicista que van sofrir amplies capes de la població dels països de la zona, especialment serbia i els bosniodcroats, si bé val a dir que no va afectar en gran mesura a la població bosniomusulmana, va implicar un grau tal d'atrocitats i genocidi que va espantar el món, retrotaent-nos a èpoques que consideravem superades a la culta Europa i mostrant-nos imatges comparables a la locura nazi.

Els episodis de "neteja ètnica", d'assassinats en massa, de violacions sistemàtiques i de destrucció massiva són difícilment superables i van ser servits i exposats públicament per les televisions i els diaris arreu del món. I són fets que a hores d'ara estan essent jutjats pel Tribunal Internacional de la Haia.

Però caldrà plantejar-se si el "memoricidi", l'intent d'arrancar la memòria, no deu ser contemplat com un crim contra la humanitat, un atemptat no solament a la dignitat humana sino un atac a la mateixa essència de la humanitat.

Després de veure i conèixer els centenars de milers de morts i ferits, els milers de violacions, els milions de desplaçats, podríem pensar si això no empalideix la destrucció del llegat cultural. Si no és insignificant front a eixa barbarie la destrucció d'uns milions de llibres.

Davant l'acaparadora evidència de l'assassinat massiu no queda més que un dolor inmens. Però la destrucció del llegat cultural també forma part d'eixe assassinat encara que revesteixca una forma distinta. Té el mateix objectiu: fer desaparèixer, borrar del mapa l'adversari.

A la guerra de Croàcia, primer i a la de Bosnia després, els extremistes seguidors de les teories de la supremàcia racial s'aplicaren de valent en la destrucció de la cultura.

A Croàcia es calcula que es van destruir més de 195 biblioteques; 801 monuments individuals i 350 llocs històrics van estar danyats. La ciutat de Dubrovnik, declarada patrimoni de la Humanitat, va ser salvatgement bombardejada, especialment el centre històric.

A Bosnia, dades de 1993 -incomplertes- revelen que van ser destruïdes més de 1000 mesquites -de les que unes vint daten del segle XVI-, 15 esglésies catòliques, 15 esglésies ortodoxes, 4 sinagogues i altres mil monuments culturals, incloent museus, biblioteques, arxius i col·leccions de manuscrits.

Són significatius els casos de Sarajevo i Mostar, dos ciutats exemples de convivència multiètnica abans de la guerra.

A Sarajevo, el 25 d'agost de 1992, 78 anys després de la crema de la Biblioteca de Lovaina, va ser bombardejada la Biblioteca Nacional i Universitaria, instal·lada a un edifici d'estil morisc a la vora del Miljaka. Es perderen 1 milió i mig de volums, incloent 155.000 llibres rars i manuscrits.

Poc després va ser atacat l'Institut d'Estudis Orientals, on van ser destruïts 5, 263 manuscrits en àrab, Persa, Turc, Hebreu i serbocroata, així com mils de documents Otomans.

L'Arxiu Nacional i la seua biblioteca van ser igualment atacats.

A Mostar, capital de la Herzegovina, van ser atacats i practicament destruïts la Biblioteca del Museu de la Herzegovina i de l'Arxiu de la Herzegovina; la Biblioteca de l'Arquebisbat catòlic, la Biblioteca de la Universitat i la Biblioteca Pública entre altres, però especialment va ser destruït el símbol de la ciutat, que li dona nom Stari Most o pont vell, magnífic representant de l'arquitectura otomana.

Stari Most era el símbol, però no solament de la ciutat, sino de la convivència dels seus habitants, unia les dos ribes del riu Neretva, la zona est (musulmana) i la zona oest (croata). Amb el seu enfonsament, les milícies ultranacionalistes croates del HVO pretenien mostrar que la convivència era impossible entre les dues comunitats i que no existia ningun nexa entre elles. Pretenien borrar la història de segles a base de canons. Era el memoricidi. Un assassinat a la memòria col·lectiva, planejat i executat amb decisió. No és un producte casual dels esdeveniments bèlics, sino un dels objectius de la guerra: destruir l'adversari en totes les seues formes possibles.

Perquè sentim més dolor al mirar la imatge del pont destruït de Mostar que la imatge de la gent degollada? Li van preguntar a una periodista croata en maig de 1994. Va contestar: "Tal vegada perquè nosaltres vem la nostra pròpia mortalitat en l'enfonsament del pont... Nosaltres esperem que la gent va a morir. Nosaltres comptem amb que les nostres propies vides van a acabar. La destrucció d'un monument de la civilització es altra cosa. El pont, que és tot bellesa i gràcia va ser construït per a sobreviure... Va ser una tentativa per alcançar l'eternitat. Va transcendir el nostre destí individual".

Front a eixa barbarie, a eixe atac sistemàtic a la cultura i a l'essència mateixa de la humanitat, alguns bibliotecaris i arxivers van alçar la seua veu.

Davant la inoperància de les grans organitzacions que es limitaren a alçar acta del que ocorria, com ara la UNESCO o la IFLA que en un primer moment es veren desbordades pels esdeveniments i no tenien les seues estructures preparades per a respondre amb eficàcia, s'organitzaren a partir d'iniciatives individuals que conseguiren moure a les institucions, campanyes d'ajuda i col·laboració amb les biblioteques i arxius afectats. Les primeres ajudes arribaren de les Biblioteques Nacionals de Macedònia i Eslovènia i han seguit, entre altres els projectes d'assistència a bibliotecaris de l'Institut Oriental de Sarajevo i d'altres arxius i biblioteques de Bosnia, per localitzar col·leccions de microfilms dels fons en institucions estrangeres per recuperar-les i tornar còpia a l'Institut, compilant una base de dades indicant el lloc on s'encontra el material, dut a terme per bibliotecaris i estudiants americans. Projectes de les Universitats de Harvard o de La Haia; el projecte de Bibliografia Bosniaca de la Universitat de Michigan, consistent en localitzar documents sobre Bosnia arreu del món per constuir una base de dades i procedir posteriorment a la copia dels documents per lliurar-los a la BNUBH; el projecte d'ajuda a la mateixa BNUBH dut a terme per l'ONG espanyola Paz Ahora en col·laboració amb la Biblioteca Nacional i el projecte de l'Associació de Bibliotecaris Valencians / Bibliotecaris Sense Fronteres per construir una Biblioteca Pública a Gnojnice (Mostar).

El nostre projecte parteix de la base de que la Biblioteca Pública és un lloc d'encontre i comunicació de la comunitat que serveix a tots sense distinció de cap tipus i és el marc adequat per formar-se i informar-se, i especialment en zones devastades per la guerra, pot servir per establir punts d'unió i convivència al mostrar, a través del seu fons, la diversitat de cultures i creences arreu del món.

A través d'una ONG valenciana i del coneixement directe amb xiquets i professors de la zona, establirem contacte amb les autoritats escolars i els plantejarem la nostra disponibilitat per iniciar el projecte de construcció d'una biblioteca pública prenent com a base l'escola de la localitat.

Naturalment la nostra iniciativa va tindre molt bona acollida en ells i fins ara hem aconseguit enviar uns lots de llibres i diverses quantitats de diners, aconseguint així que la Biblioteca Pública de Gnojnice siga una realitat encara que humil, però que és la llavor d'un futur esperançador.

Francesc Rodrigo i Comes